

УДК 349.41(477)(091)

КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ НА ПОЧАТКУ XIX ст. (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

THE COLONIZATION OF CRIMEA IN BEGINNING OF A XIX CENTURY (THE HISTORICAL-LAW ASPECT)

Ванісв Е.С.,
*аспірант кафедри теорії та історії
держави і права, історії політичних
і правових учень юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена аналізу правового аспекту проведеної Російською імперією політики щодо заселення Криму російськими та закордонними колоністами. Було розглянуто основні нормативно-правові акти, які регулювали процеси переселення в край мешканців інших регіонів. Автором було досліджено кількісні дані щодо колонізації регіону як російськими, так і закордонними переселенцями, зроблено висновки щодо наслідків, до яких призвело втілення політики влади.

Ключові слова: Крим, колонізація, переселення, іноземці, земельний маєток.

Стаття посвящена аналізу правового аспекта проводимої Російської імперією політики по заселенню Крима російськими і зарубіжними колоністами. Были рассмотрены основные нормативно-правовые акты, которые регулировали процессы переселения в край жителей других регионов. Автором были исследованы количественные данные колонизации региона как российскими, так и зарубежными переселенцами, сделаны выводы о последствиях, к которым привело воплощение политики власти.

Ключевые слова: Крым, колонизация, переселение, иностранцы, земельный участок.

In the article analyzed the law aspect of Russian empire politics which leded on settlement in Crimea Russian and foreign colonists. Was considered the main law acts which regulated the processes of resettlement in the region citizens of another places. Author investigated the quantitative data of region colonization Russian and foreign immigrants, were made a conclusions about a consequences which leded the objectification of power politics.

Key words: Crimea, colonization, resettlement, foreigners, stead.

Актуальність теми. З давніх часів Крим є багатонаціональним регіоном. Окрім позитивних ознак, які несе із собою нашарування різних культур, світоглядів, ці процеси супроводжувалися виникненням різних проблем. Подекуди «кримська карта» вдало використовувалася у різні часи політиками для переслідування власних інтересів. Заселення півострову на початку XIX ст. різноманітними соціальними елементами започаткувало виникнення феномену кримської багатонаціональності, яка відкрила нову сторінку історії півострова. Історико-правове дослідження юридичних механізмів забезпечення колонізації краю, що пов'язане із земельним питанням, не вирішить всіх проблем явища, оскільки вони є комплексними, але дозволить нам краще зрозуміти природу їх походження в контексті сьогодення.

Стан дослідження. Колонізація Криму була одним із значних етапів історії краю. В усі часи його висвітленню приділяли увагу в своїх роботах дослідники Криму. З дорадянських вчених слід виділити праці Ф. Лашкова, А. Маркевича, в радянський період – П. Надинського, С. Секиринського, в сучасний – В. Возгрін та інші. Деякі з них вже є застарілими. Окрім того, в роботах авторами недостатньо уваги приділено правовому аспекту процесу колонізації Криму.

Мета дослідження. Проаналізувати процес колонізації Криму на початку XIX ст., його правове регулювання та наслідки.

Після анексії Кримського ханства до складу Російської імперії у 1783 р., за даними П. Надинського, у регіоні налічувалося 130 тис. чол., з них 15 тис. – гірські мешканці [1, с. 98]. За даними кримознавця Ф. Лашкова, в цей час в утвореній Таврійській області мешкало 132760 чол. [2, с. 84-154]. Проте, на нашу думку, враховуючи дані щодо кримських татар, які емігрували в Туреччину внаслідок акту приєднання, дані цих вчених були дещо зменшеними. Європейський дослідник С. Баерт стверджував, що до 1782 р. з Криму вже виїхало 50 тис. чол. [3, с. 65]. Г. Мартянов писав, що виселилось біля 300 тис. чол. [4, с. 2], кримський суддя П. Сумароков писав: «якщо мешкало біля 400 тис. чол., то виселилось не менше 300 тис.» [5, с. 160], за підрахунками А. Маркевича, виїхало трохи менше 100 тис. осіб [6, с. 389], за справою В. Каховського, в кінці 18 ст. виїхало 500 тис. осіб [7, с. 28], за архівними даними станом на 1816 р., виїхало біля 150 тис. осіб [8, с. 9]. Таким чином, «до початку 19 ст. Крим покинуло біля $\frac{3}{4}$ населення півострова» [9, с. 57]. Станом на 1802 р. за ревізією того ж року в Криму мешкало 99 195 душ [10, с. 458]. Крім того, в 1779 р. грецька діаспора Кримського ханства покинула власні домівки та добровільно переселилася у Азовську губернію. 21 травня 1779 р. імператриця Катерина II видала жалувану грамоту, в якій відводила на користь греків землі на берегах рік та Азовського моря [11, с. 824]. Переселення розпочалося ще у 1778 р., за російськими даними, загалом з Криму вийшло біля 20 тис. греків на чолі із мітрополитом Ігнатієм [12, с. 200]. За даними Д. Прохорова та Н. Храпунова, з 8 міст та 66 сіл

півострова було виселено 31 тис. 386 осіб. У їх числі – 18 395 греків, 12 609 вірмен, 156 валахів, 140 грузин, та 91 звільнений бранець [13, с. 273]. В регіоні штучно утворилася демографічна проблема, яку влада спробувала вирішити не шляхом пошуку консенсусних шляхів співжиття із місцевим населенням, а шляхом добровільно-примусового переселення російських селян з інших губерній та залучення до колонізації іноземців. Колонізація Криму була неможлива без правового врегулювання механізму її втілення та наділу переселенців земельними маєтками. Їм дісталися як землі, що належали їх колишнім господарям з числа кримчан, так і землі, які складали фонд вільних земель півострова. Бажаючі переселитися в Тавриду російські селяни повинні були скласти через адміністрацію своєї губернії письмовий запит до таврійського губернатора, який після розгляду клопотання та його схвалення мусив видати на ім'я прохача ордер на володіння земельним маєтком. З 1787 по 1800 рр. їх було видано чимало. Одними з перших в Крим переселили старообрядців. 11 вересня 1787 р. у м. Кременчук князем Потьомкіним було видано ордер на ім'я статського радника Каховського щодо виділу землі поблизу села Знаменка біля річки Кінської під побудову старообрядницького монастиря [14, с. 90-91]. 29 жовтня 1787 р. ним же було видано ордер за вимогою старообрядця Ф. Носова щодо виділу землі для поселення 223 старообрядців, які вирушили з Новгород-Сіверського намісництва [14, с. 91-92]. В 1785 р. князем Потьомкіним було видано ордер статському раднику Каховському із пропозицією поселити у Криму в колишніх грецьких селах переведених з України волохів [15, с. 324]. У лютому 1788 р. в Єлисаветграді Потьомкіним було видано ордер на ім'я Каховського із наказом виділити земельні наділи для 184 чоловік (167 чоловічої статі та 17 – жіночої), які переселялися у Тавриду з Пропського повіту Рязанського намісництва [14, с. 91]. 7 лютого 1794 р. графом П. Зубовим було видано ордер на ім'я колезького радника Габліца на виділ в Перекопській місцевості землі для заселення близько 100 дворів, на яких мали поселитися селяни з Катеринославської губернії [14, с. 92]. Земельні маєтки активно відводилися і на користь іноземців, які перебували на російській службі. Так, У 1784 р. князь Г.А. Потьомкін видав ордер на ім'я барона Ігельштрома, в якому схвалював та рекомендував виділити албанцям землі під поселення [15, с. 307]. Пізніше, у 1786 р., В.В. Каховський, перебуваючи на посаді правителя Таврійської області, писав князю Потьомкіну про донос від албанських офіцерів із проханням про відвід землі [16, с. 250]. У тому ж листі він також прохав про перевід декількох родин шовкових майстрів з Водолажських заводів, яких він планував поселити у Старому Криму [16, с. 250]. 3 грудня 1784 р. князь Потьомкін видав ордер на ім'я Каховського, в якому дозволяв відвести землі поблизу м. Кара Су Базара, або Ак Мечеті на користь офіцера А. д'Естандса, який планував заснувати на них фарфорову та фаянсову фабрики, із умовою негайного заснування цих фабрик [15, с. 313]. За дани-

ми В. Возгріна, до 1795 р. вже було переселено 12704 душ тільки чоловічої статі (11,31% від всього селянського населення Криму) [10, с. 482]. Пізніше, у 1817 р., згідно з даними перепису населення, їх кількість зменшилась до 9727 душ чоловічої статі [17, с. 49]. Складність переселення російських селян обумовлювалась тим, що «половина їх зникла, не доходячи до призначення» [18, с. 71]. За даними С. Секиринського, всього в період 1783-1854 рр. «тільки російських кріпаків було переселено 45702 осіб, і стільки ж вільних» [19, с. 90-91]. Правове регулювання процедури колонізації здійснювалось на підставі наступних правових актів. 4 грудня 1762 р. було видано маніфест «Про дозвіл іноземцям, окрім жидів, виходити і селитися в Росії і про вільне повернення на свою батьківщину руських людей, які втекли за кордон». Назва документу в повній мірі відображала закладені в них норми. Було заборонено поселення в Російській імперії осіб єврейського походження, що можна визначити як дискримінацію по їх відношенню, а також оголошено амністію підданам держави, які втекли за кордон. Їм було дозволено безпечно повернення на місця помешкання та обіцяно не вчиняти переслідувань за скоєні злочини [20, с. 126]. 22 липня 1763 р. було видано указ «Про заснування Канцелярії Піклування іноземних колоністів», який розвивав положення Маніфесту. Президентом цієї канцелярії було призначено графа Орлова [21, с. 212]. Того ж дня було видано маніфест «Про дозвіл всім іноземцям, які в'їжджають у Росію, поселятися в тих губерніях, де вони забажають і про даровані їм права». Порівняно із минулим маніфестом, він в ст. 1 вже не містив жодної дискримінації до представників якого-небудь іноземного народу, дозволяючи поселятися в межах країни всім іноземцям [22, с. 213], що прогресивно позначилось на його змісті. В п. 1 ст. 6 законодавець дозволив всім іноземцям, які поселилися в Росії, безперешкодно відправляти їх богослужіння, будувати церкви [22, с. 214]. Встановлена гарантія захисту свободи віри іноземців була дуже важливою в контексті розвитку правової думки в Російській імперії та втілення її в життя. Але вказана норма не розповсюджувалася на осіб, які сповідували іслам. Юридичним дозволом схилити їх у християнську віру, закріпачувати, законодавець фактично звів нанівець демократичний здобуток правила п. 1 ст. 6. Таким чином, в ньому було юридично легітимізовано нерівноправне становище християн та мусульман, що пізніше зачепило і ситуацію, яка склалася в Криму. Ст. 2 маніфесту звільняла іноземних поселенців від сплати державних податків та відправлення служби [22, с. 214]. Пільговий термін наданому їм статусу становив для іноземців, які селилися родинами, 30 років, а для тих, які записувалися у містах до цехів та купецтва, від 5 до 10 років [22, с. 214]. Всім переселенцям, які прибули в Росію не на тимчасове мешкання, а на постійне проживання, виділялася квартира на півроку [22, с. 214]. Ст. 3, 4 маніфесту регулювали питання матеріальної допомоги колоністам на місцях. Ст. 5 залишала внутрішню юрисдикцію тим з іноземців, хто поселився особли-

вими колоніями та містечками [22, с. 214]. Таким чином, нормами маніфесту було встановлено надання іноземним колоністам особливого правового статусу, який характеризувався пільговим режимом звільнення від податків та державної служби, державною допомогою та підтримкою у виборі та наділенні земельними маєтками. Досліджені норми склали загальний масив законодавства Російської імперії в сфері регулювання статусу іноземних колоністів в державі. Після анексії Кримського ханства в 1783 р. на початку XIX ст. почало формуватися спеціальне законодавство, яке регламентувало статус іноземних колоністів в Таврійській губернії та порядок їх наділення земельними маєтками. 9 травня 1802 р. було видано іменний указ новоросійському воєнному губернатору «Про правила прийому та поселення закордонних переселенців». Вони встановлювали вимогу паспортизації іноземців (п. 1-2) [23, с. 136], надання їм права вступати у суспільні стани: міщанство, купецтво, службу (п. 4) [23, с. 137]. Переселенці могли як купляти земельні маєтки, так і селитися на поміщицьких землях (п. 5) [23, с. 137]. В цьому випадку їх об'єм прав суттєво відрізнявся від набору прав поміщицьких селян. Вони залишалися особисто вільними, мали право переходити від одного поміщика до іншого, звільнялись від сплати всіх державних податків (п. 7) [23, с. 137]. Першим нормативним актом, який регулював процедуру переселення іноземців на кримські землі, став указ від 17 жовтня 1803 р., виданий одеському начальнику міста Дюку де Рішельє «Про поселення в околицях Одеси і в інших місцях губерній: Херсонської, Катеринославської і Таврійської колоністів, які прибули з Німеччини» П. 2 указу визначав, що на Рішельє покладалась обов'язки по контролю та розподілу колоністів згідно з їх бажанням та можливостям у межах регіону [24, с. 933]. Наступним документом була доповідь міністра внутрішніх справ від 1 березня 1804 р. «Про дозвіл іноземним колоністам купляти землі в Новоросійських губерніях». Вона визначала наступні правила, які її дією розповсюджувалися на колоністів: 1) іноземці, які поселилися на куплених ними землях, повинні користуватися тими ж привілеями, які взагалі надані колоністам; 2) довічне звільнення від сплати особистого податку, обов'язок внеску поземельних грошей після закінчення пільгового строку; 3) однаковий розмір земських повинностей разом із місцевими мешканцями; обов'язок продажу земельного маєтку іноземця кому-небудь із мешканців в Росії у разі виїзду колоніста за кордон. В протилежному випадку ці землі повинні були поступити в казну безоплатно. Правило поширювалось і на спадкоємців колоністів у випадку, коли вони виїжджали за кордон [25, с. 177]. Імператор затвердив запропоновані в доповіді правила. Вони урівнювали в правах іноземних колоністів із місцевими мешканцями та російськими селянами. Крім того, вони визначали і особливий статус колоністів, оскільки встановлювали для них певні привілеї та пільгові строки. Особливий статус колоніста проявлявся і в тому, що в разі виникнення двох або більше претен-

дентів на земельний маєток, одним з яких був іноземний колоніст, перевага віддавалась йому як більш платоспроможному і, як вважалось владою, більше працьовитому. З-поміж іншого, зусиллями колоністів керівництво країни сподівалось підняти економіку краю. 12 квітня 1804 р. з'явилась ще одна доповідь міністра внутрішніх справ «Про дозвіл поміщикам поселяти колоністів на своїх землях». Ці положення розвивали та доповнювали правила указу від 9 травня 1802 р. та доповіді від 1 березня 1804 р., і регулювали випадки оренди колоністами поміщицьких земель за згодою та бажанням їх господарів. П. 1 встановлював правило свободи віри колоністів та їх звільнення від цивільної та військової служби на весь час перебування в Росії. Але для тих, хто добровільно бажав вступити на службу, цією нормою не дозволялося робити перешкод [26, с. 261]. П. 2 розповсюджував правило надання 10-річної пільги сплати податків на колоністів, які поселилися на поміщицьких землях [26, с. 261]. П. 3 встановлював, що колоністи були повинні нести земські повинності на рівних умовах із іншими поселенцями тієї губернії, де вони мешкають [26, с. 261]. П. 4 захищав колоністів від закріпачення з боку поміщиків. Поселення на землях поміщиків жодним чином не могло привести до втрати іноземцями своїх особистих прав [26, с. 261]. П. 6 встановлював, що колоністи мали право переходити від одного поміщика у випадку повного виконання обов'язків, укладених із поміщиками [26, с. 261]. Нормативні акти, регулюючи правові відносини, які виникали між суб'єктами права в особі іноземних колоністів, з одного боку, і державними органами та поміщиками – з іншого, створювали виникнення окремого прошарку суспільства, який становили іноземні колоністи. Їх правовий статус прирівнювався до статусу мешканців Російської імперії за відмінностями, означеними в законах. Вони мали більш широкий спектр прав порівняно із селянами та мусульманським населенням Криму. На відміну від поміщиків, на колоністів не розповсюджувалися положення кріпацького права – вони не могли бути закріпаченими і не могли закріпачити іншу особу. Їм не заборонялося використовувати працю людей на умовах найму. Колоністам роздавалися землі в Криму із метою залучити їх до економіки краю. Вони мали економічні та фінансові ресурси. Перевага поміщиків залишалась в тому, що вони володіли на праві власності певною кількістю земель, які здавали в оренду колоністам, та в тому, що політична влада залишалась в руках російських привілейованих прошарків. В Крим почала прибувати велика кількість іноземців. Це були греки, болгары, німці, англійці, французи. Значну їх частку склали суспільно небезпечні елементи, від яких прагнули позбавитися власні держави. До регіону нахлинули усілякі шукачі пригод, аферисти, злочинці. Працелюбних господарів, які зналися на сільському господарстві, серед них було обмаль. Ось чому згодом перед російським урядом постала проблема утримання колоністів на місцях, оскільки вони почали втікати в інші губернії у великій кількості, що

ускладнювало їх пошук. 15 серпня 1811 р. була затверджена записка міністра внутрішніх справ «Про засоби поселення в Новоросійському краї колоністів, які будуть не в змозі заснувати власне господарство», в якій посадовцем було запропоновано обмежити місце перебування та мешкання вказаної категорії осіб територією новоросійських губерній, до складу яких входила і Таврійська [27, с. 823]. Для вирішення питання міністр також запропонував селити тих колоністів, які не знайомі із сільським господарством, до тих, хто володіє знаннями в цій галузі. 25 серпня 1817 р. було видано іменний указ «Про дозвіл поміщикам та володільцям земель приймати та виписувати іноземних колоністів для їх поселення на власних землях». П. 1 указу дозволяв вчиняти вказану процедуру всім особам, які на підставі указу від 12 грудня 1801 р. мали право придбати землі у власність та володіти ними шляхом купівлі, або іншим законним чином [28, с. 501]. П. 2 наказував усі укладені угоди між поміщиками та колоністами представляти на затвердження міністра внутрішніх справ для запобігання можливих випадків зловживання поміщиками знанням російської мови та законів [28, с. 501-502]. П. 3 визначав строк укладання таких угод, який становив не більше 20 років [28, с. 502]. Після спливу вказаного терміну угода могла бути укладена знову. Законодавець чітко встановив, що в угодах особливо повинні бути зазначені обов'язки колоністів, а саме: оброк, який мав сплачуватися грошима чи натуральними виробами за взаємною згодою із володільцями земель [28, с. 502]. Крім того, в угоді мали бути чітко зазначені види робіт, число робочих днів і т. п [28, с. 502]. П. 4 встановив вимогу чіткого визначення в угоді взаємних платежів, які встановлені за взаємною згодою сторін [28, с. 502]. Згідно з правилом п. 5, у випадку смерті володільця землі, на яких поселилися колоністи, або у випадку бажання володільця продати чи закласти землю, умови, встановлені в угоді, були обов'язковими для його спадкоємців або набувача. Вони не могли змінюватися інакше, як за згодою колоністів, які вже мешкали на цих землях. Про факт зміни угоди мало бути повідомлене місцеве керівництво для представлення міністру внутрішніх справ [28, с. 502]. Таким чином, указ від 25 серпня 1817 р. досить докладно регулював взаємовідносини, які склалися між поміщиками та іноземними колоністами. 1 жовтня 1817 р. було видано «Додаткові правила про прийняття та поселення колоністів на поміщицьких землях», оголошені міністром внутрішніх справ цивільним губернаторам. Своїм змістом вони доповнювали положення попереднього указу. Вони встановлювали вимогу до поміщиків та інших володільців земель, на яких поселялися іноземні колоністи, повідомляти міністру внутрішніх справ через цивільних губернаторів про «точну кількість десятин вільної землі, на яких володільці планували поселити колоністів; в чому склалися головні статті угод, на підставі яких вчинялося поселення, а саме: відносно побудови будинків та господарських споруд, на скільки років і на які повинності; на чий рахунок

мало бути здійснено їх переселення» [29, с. 786]. За даними С. Секиринського, всього в період 1783–1854 рр. кількість іноземних колоністів склала 8934 осіб, або 11% від всіх іммігрантів [19, с. 91].

Висновки. Отже, на початку XIX ст. російською владою було здійснено активну та масштабну кампанію по переселенню російських та іноземних колоністів на територію Таврійської губернії. Її цілями були асиміляція місцевого населення у іншокультурному середовищі, штучне створення соціальної та демографічної напруженості в регіоні, зміна генофонду та ментальності населення Криму. Законодавчий масив захищав прибульців, створював для них прийнятні умови для колонізації краю. Об'єм наданих їм прав, окремого соціального статусу, пільговий режим мешкання були невідповідними до характеристик кримськотатарського населення, яке усіляким чином утискалось. Переселенці надіялись великим обсягом земельних маєтків, в той час як доля земельних ділянок місцевих мешканців постійно зменшувалась. Багато з них, не витримуючи нестерпних умов існування, була змушена їхати зі своєї історичної Батьківщини за кордон в пошуках кращого життя. Джерелами наділення колоніс-

тів земельними маєтками були фонд вільних земель Тавриди та земельні ділянки, залишені кримськими татарами внаслідок еміграції в Туреччину. Залучення іноземців у кримське життя відбувалось на умовах купівлі-продажу, оренди землі. Отримуючи маєтки, вони ставали повноправними учасниками земельних та цивільних відносин у правовому полі Російської імперії. Колоністи були вправі визначати подальшу долю своїх наділів на власний розсуд. Загалом, їх статус дорівнював статусу російських поміщиків за відмінностями, які були історично притаманні поміщикам і не могли бути набуті колоністами. Надії влади на допомогу іноземців в землеробстві, промисловості не виправдались, оскільки значну їх частку складали суспільно небезпечні елементи, які важко пристосовувались до нових умов, котрі ліпше усвідомлювало місцеве населення. Вони продовжували вести звичний спосіб життя, збільшуючи рівень напруженості. Колонізацією Криму в історії краю відкрилась нова сторінка. Створений віками характер життя автохтонного населення було зламане. На його руїнах нова влада була неспроможна створити якісно новий та кращий уклад існування руками чужинців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 1. С., Крымиздат, 1951.
2. Лашков Ф. Документы по истории крымскотатарского землевладения // ИТУАК, № 26, 1897.
3. *Memories historiques et geographiques sur les pays situes entre la Mer Noire et la Mer Caspienne; contenant des details nouveaut sur les peopies que les habitent...* par le C. Baert. Paris, 1797.
4. Мартыанов Г.П. Последняя эмиграция татар из Крыма в 1874г. // СЛ. 1887. № 45–46.
5. Сумароков П. Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. СПб., 1804.
6. Маркевич А. Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук. Л., 1928. № 4.
7. Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. С., 1998.
8. РГИА. Ф. 560. Оп. 7 Д. 28.
9. Маслов П.В., Миллер М.Е., Никольский П.В. Крым. Хрестоматия по истории края / Под ред. В. Овсейчика, К. Комской, В. Кудрявцева, П. Никольского. С., 1930.
10. Возгрин В.Е. История крымских татар Т. 2. С., «Крымучпедгиз». 2013.
11. ПСЗ. Т. 20. Типография II отделения Собственной Ее Императорского Величества Канцелярии. № 14.879.
12. Архиепископ Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готийской и Кафийской епархий // ЗООИД, Т. 1. 1844.
13. Прохоров Д., Храпунов Н. Краткая история Крыма. С., «Доля», 2013.
14. Лашков Ф. Документы по истории крымскотатарского землевладения // ИТУАК, № 25, 1896.
15. Мурзакевич Н. Распоряжения светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 г. // ЗООИД, Т. 12, 1881.
16. Письма правителя Таврической области В.В. Каховского правителю канцелярии В.С. Попову для доклада Его Светлости князю Г.А. Потемкину-Таврическому // ЗООИД, Т. 10, 1877.
17. Переписи населения России. Итоговые материалы подворных переписей и ревизий населения России (1646–1858). Вып. IX. Документ 1. М., 1972.
18. Шильдер Н.К. Император Николай I, его жизнь и царствование. Кн. 1. М., 1997.
19. Секиринский С.А. Из этнической истории Крыма и Северной Тавриды (вт. пол. XVIII – нач. XX в.) // Советская тюркология. 1988. № 4.
20. ПСЗ. Т. 16. Типография II отделения Собственной Ее Императорского Величества Канцелярии. № 11.720.
21. ПСЗ. Т. 16. Типография II отделения Собственной Ее Императорского Величества Канцелярии. № 11.879.
22. ПСЗ. Т. 16. Типография II отделения Собственной Ее Императорского Величества Канцелярии. № 11.880.
23. ПСЗ. Т. 27. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 20.259.
24. ПСЗ. Т. 27. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 20.988.
25. ПСЗ. Т. 28. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 21.192.
26. ПСЗ. Т. 28. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 21.254.
27. ПСЗ. Т. 31. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 24.745.
28. ПСЗ. Т. 34. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 27.022.
29. ПСЗ. Т. 34. Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. № 27.072.